

УДК 355.14:355.134.24:94(477)

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЗАЦЬКІ АТРИБУТИ І СИМВОЛИ НА  
ЕМБЛЕМАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ХРЕСТ, БУЛАВА, ПЕРНАЧ

Олександр Сурченко

науковий співробітник відділу

науково-просвітницької роботи

Національного заповідника «Хортиця»

В Збройних Силах України зберігаються та вшановуються козацькі традиції, як символ національної гордості та військової доблесті. В емблематиці української армії чільне місце посідають козацькі атрибути і символи, що мають зберігати дух козацького минулого у сучасному Війську. Серед значної кількості емблем, що використовується у Збройних Силах України, розглядаються насамперед зображення на більш загальних, основних – власне, на самій емблемі ЗСУ, а також на емблемах видів сил, органів військового управління родів військ та сил, оперативних командувань, повітряних командувань, а не на власних емблемах конкретних військових з'єднань та частин.

Дослідження питання щодо козацьких атрибутів і символів на емблемах Збройних Сил України є надзвичайно актуальним сьогодні, в часи російської агресії проти України, оскільки дозволяє вивчати козацьку спадщину і культурне коріння ЗСУ. Дає змогу простежити зв'язок з історією та цінностями України, збагатити розуміння військової ідентичності, впливати на національно-патріотичне виховання, сприяти формуванню морального духу, почуття національної гордості тощо. Взаємодія з традиціями минулого у сучасній українській армії дає можливість для зміцнення національної єдності. Метою роботи є об'єктивне, неупереджене дослідження козацьких атрибутів і символів на емблемах Збройних Сил України. Для досягнення поставленої мети ставляться наступні дослідницькі завдання: проаналізувати емблему Збройних Сил України та її основний елемент – хрест; провести класифікацію хреста згідно з геральдичними

правилами; дослідити козацькі прапори та герби на предмет зв'язку із сучасною військовою символікою; розглянути символічне значення «козацького хреста»; з'ясувати символічний зміст та порядок використання зображення булави та пернача в емблематиці ЗСУ.

Емблема Збройних Сил України заснована Указом Президента України від 20 червня 2006 року № 551/2006 «Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України». В додатку № 1 до Указу зазначено, що емблема ЗСУ являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Емблеми Сухопутних військ, Повітряних, Військово-Морських Сил та Генерального Штабу ЗСУ в основі своїй також мають вищезгаданий хрест емблеми ЗСУ з додатковими елементами: два схрещені мечі вістрям угору – Сухопутні війська; меч вістрям угору та два крила – Повітряні Сили; два схрещені якорі – Військово-Морські Сили; два схрещені мечі вістрям угору, два крила та якір – Генеральний Штаб.

Розробку вищезгаданих емблем здійснили у Воєнно-геральдичній службі Генерального штабу ЗС України, ще у 2001 р. Підкреслюється, що в основі нової символіки лежить емблема Збройних Сил України у вигляді малинового хреста. При розробленні цієї емблеми використано хрест, який найчастіше бачимо на козацьких прапорах і печатках [7, с. 139–140].

Питання класифікації хреста згідно з геральдичними правилами, такого який зображений на емблемах ЗСУ, в історичних працях практично не піднімалось, у всякому разі не вдалося віднайти спеціальні дослідження.

Розглянемо типологію хреста емблеми ЗСУ та подібних до нього. Існують різні варіанти класифікації хрестів дослідниками геральдики, виділяють від декількох десятків до кількох сотень різновидів цього символу [13, с. 74]. Хрест – це почесна геральдична фігура. Основними хрестами вважають прямий, косий (андріївський) і трикінцевий [8, с. 72], а всі інші є похідними від них. За класифікацією П. фон Вінклера, хрест з емблеми ЗСУ

слід віднести до різновиду прямого, або, як його ще називають, геральдичного хреста – розширений (уширений) хрест, утворений чотирма трикутниками, що сходяться до центру [2, с. 34–36]. Сторони розширеного хреста мають прямі лінії, на відміну від лапчастого, де вони дугоподібні. Мальтійський хрест – восьмикінцевий, краї котрого вирубані і схожі на хвости ластівок [13, с. 74]. Його також описують як такий, що складається з чотирьох вирубаних, рівносторонніх трикутників, котрі сходяться вершинами в центрі [2, с. 40–41].

Безсумнівно, що хрест емблеми ЗСУ має українське історичне коріння та пряме відношення до козацької символіки. Одним з найкращих прикладів дослідження символіки козацтва є аналіз символів, що містилися на козацьких бойових прапорах. Надзвичайно важливу знахідку здійснив український історик Ярослав Ісаєвич. Науковець віднайшов у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, в тогочасному Ленінграді, два документи, що потрапили туди з архіву родини Радзивіллів, і містять автентичні зображення і описи 25 прапорів, якими козаки користувались до літа 1651 р. [3, с. 85]. В 1963 р. Українському історичному журналі вийшла замітка Я. Ісаєвича, де було опубліковано зображення та опис прапорів [3, с. 86]. Історія цих прапорів пов'язана з періодом Хмельниччини. В червні 1651 р., коли основна частина козацьких сил була зосереджена на Волині, де польські війська під проводом короля Яна II Казимира вели наступ, що врешті призвело до трагічної Берестецької битви, гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл зі своїми загонами вирушив з півночі на Київ, щоб завдати удару з флангу. Спочатку наступ вівся на Чернігівщину, де литовці у битві під Ріпками 26 червня розбили козацькі війська Чернігівського та Ніжинського полків. Після невдалої спроби здобути Чернігів, Януш Радзивілл рушив на Київ і 25 липня увійшов в місто. Одними з найцінніших трофеїв, що захопив литовський гетьман під Черніговом та в Києві були прапори козацьких частин. За традицією, захоплені клейноди треба було переправити до Варшави, королю.

Щоб зберегти пам'ять про свій тріумф, Радзивілл наказав замалювати прапори [4, с. 48]. Подальша доля самих прапорів пов'язана з Швецьким потопом – вторгненням шведів у Річ Посполиту (1655–1660). Тоді, варшавська скарбниця польських королів стала військовим трофеєм [6, с. 72–73]. Вже на початку XXI ст. у Військовому музеї м. Стокгольм, вчені Ю. Савчук та Є. Турек розшукали і дослідили частину з цих прапорів, а в 2004 р. зображення оригінальних 12 прапорів захоплених в 1651 р. на Чернігівщині та у Києві були вперше опубліковані [14, с. 531–532].

З 25 зображень прапорів, опублікованих Я. Ісаєвичем, 12 були захоплені Радзивіллою на Чернігівщині і 13 в Києві. Але, як відзначав історик, прапор з білим орлом на червоному тлі, з «київської» групи прапорів, очевидно, польського походження, міг бути здобутий як трофей в одному з боїв 1648–1649 рр. [3, с. 85]. А ще три «київські» прапори містили зображення лука зі стрілою. На думку Я. Ісаєвича, вони могли належати не козакам, а магістратській сторожі або цехам, бо на тогочасному гербі Києва був присутній лук (куша) [3, с. 87]. Якщо прийняти припущення вченого, то козацькими можна вважати 21 прапор.

На більшості як «київських», так і «чернігівських» прапорів центральною фігурою є хрест – найчастіше у сполученні з небесними світилами (сонцем, півмісяцем, зорями, зіркою з півмісяцем) [11, с. 110–111]. З 21 козацького прапора, хрести, різних видів представлені на 18 знаменах, з них прямі хрести на 15 прапорах, з котрих 10-11 видозміни розширених. Отже, бачимо, що прямий хрест є найбільш поширеним символом на військових корогвах козацтва середини XVII ст. і на більшості прапорів хрест ще й має форму розширеного хреста, подібного до хреста емблеми Збройних Сил України.

Хрест, в багатьох випадках розширений, дуже широко використовувався і в козацькій геральдиці. Доволі репрезентативною та найчисельнішою за кількістю зразків є родова геральдика козацтва. Очевидно, що особливе місце серед старшинських гербів посідають

гетьманські. Так, на гербі Петра Сагайдачного, зображеного на гравюрі з книги 1622 р. видання, авторства Касіяна Саковича: «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...» міститься прямий рівносторонній хрест [15, с. 128–129]. До речі, він подібний до того, який найчастіше наноситься на українську техніку, як тактичний розпізнавальний знак, починаючи зі «Слобожанського (Харківського) контрнаступу ЗСУ», що відбувся восени 2022 р. Зображення герба Богдана Хмельницького можна знайти на титульному аркуші Реєстру Війська Запорозького 1649 р. Однією з центральних фігур герба гетьмана виступає своєрідний розширений хрест [12, с. 22]. Розширений хрест є і на гербі Петра Дорошенка [1, с. 28]. Хрести також зображені на гербах Івана Самойловича та Павла Полуботка [9, с. 190]. Загалом, за даними, що наводить історик Олег Однороженко, з 600 родових гербів Гетьманщини, які мали суто козацьке походження, зображення хреста присутнє на 196 гербах [9, с. 194–195].

В козацькій територіальній геральдиці, хрест також займає чільне місце. З наявної інформації про 160 сотенних та полкових гербів, хрест присутній на 52 земельних гербах. Серед них зустрічається: розширений хрест – на двадцяти гербах; прямий – на одинадцяти; лапчастий – на семи гербах [10, с. 100–101]. Знову ж таки, бачимо кількісну перевагу саме розширеного різновиду хреста над іншими і в козацькій земельній геральдиці. А в цілому, як зазначає О. Однороженко, хрест є найбільш вживаною фігурою козацької геральдики [9, с. 196].

Щодо символічного значення хреста. Дійсно, це один з основних символів християнства, він відіграє роль нагадування про жертву та спасіння через розп'яття Ісуса Христа на хресті. В історичній традиції козаки відомі, як славні православні степові лицарі – завзяті захисники і поборники віри Христової. Але, хоч хрест і був найпоширенішим символом на козацьких прапорах та гербах, практично не зустрічається зображень тих чи інших різновидів церковного хреста, того ж так званого православного хреста – трираменного з косою поперечиною та ін. В переважній більшості «козацькі

хрести» були прямими рівносторонніми, частіше з розширеними кінцями, що чітко вказує на солярну символіку – промені сонця, котрі розсіюються за напрямками поширення сонячного світла, виходячи з центральної точки. Це безперечно мало давнє, ще дохристиянське коріння – символ світла та перемоги. І відносно до козацтва, пов'язано винятково з солярною та мілітарною символікою [9, с. 197]. Тому і хрести, що представлені на емблемах ЗСУ, мають витoki не з церковної християнської традиції, а саме з козацької, суто військової символіки.

Козацькі клейноди – булава та пернач, також використовуються у емблематиці Збройних Сил України.

Емблемою Міністерства оборони України, в прямому підпорядкуванні якого знаходяться Збройні Сили України, є розширений хрест з додаванням зображення меча вістрям угору і двох схрещених булав.

Правила розробки та використання емблем (насамперед нарукавних) ЗСУ регламентується «Методичними рекомендаціями щодо окремих питань розвитку і впровадження військової символіки у Збройних Силах України». Згідно з цим документом булава та пернач належать: до особливих символів, з урахуванням традицій козацького війська [5, с. 12].

Зазначається, що: булава – символ вищої військово-адміністративної влади. Символ «булава» використовується: в якості одного з символів Президента України – Верховного Головнокомандувача ЗС України; як символ Міністра оборони України і Головнокомандувача ЗС України у вигляді окремих елементів персональних нарукавних знаків і погонів; як символ належності до вищого офіцерського складу у вигляді двох схрещених булав на лацкані кітелю (мундиру). Використання символу булави в усіх інших випадках забороняється [5, с. 12]. Як можна побачити, використання зображення булави в військовій символіці України обмежене, що є доволі логічним, тому що, як відомо, цей символ був атрибутом козацьких очільників – гетьманів та кошових отаманів.

Пернач – символ військово-адміністративного управління [5, с. 12]. Символ «пернач» використовується на емблемах органів військового управління видів, родів військ та сил, оперативних командувань, повітряних командувань тощо. Серед них: Командування Сухопутних військ, Командування Повітряних Сил, Командування Десантно-штурмових військ, Командування морської піхоти, Командування Сил територіальної оборони, Командування об'єднаних сил, Командування Сил логістики, Командування Сил підтримки, Головного управління морально-психологічного забезпечення, усіх чотирьох Оперативних командувань Сухопутних військ та всіх чотирьох Повітряних командувань Повітряних Сил. В козацьких військах пернач був полковничим клейнодом, тому виглядає доречним використання цього символу на емблемах органів військового управління ЗСУ.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в ході дослідження питання козацьких атрибутів і символів на емблемах Збройних Сил України було встановлено: хрест емблеми Збройних Сил України безсумнівно має козацьке коріння. Згідно з геральдичними правилами класифікації хреста, його слід відносити до різновиду прямого хреста, а саме до розширеного. Дослідження козацьких прапорів та гербів на предмет зв'язку з сучасною військовою символікою показало – в більшості випадків хрест має форму саме розширеного, що підкреслює відновлення козацьких традицій та духу козацької доблесті у ЗСУ. Підтверджено символічне значення «козацького хреста» як солярного та військового символу козацтва. З'ясовано символічний зміст та порядок використання зображення булави та пернача в емблематиці ЗСУ: булава – символ вищої військово-адміністративної влади, котрий має право використовувати лише найвище командувачі, пернач – символ військово-адміністративного управління і використовується переважно на емблемах органів військового управління Збройних сил України.

## ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bantysh-Kamenskyi D.N. Istoriia Maloi Rossyy. Moskva : typ. Semena Selyvanovskaho, 1830. Ch. 3 : Ot yzbraniia Mazepy do unychtozheniia Hetmanstva. 375 s.
2. Vynkler P.P. fon. Russkaia heraldyka. Istoriia y opysanye russkykh herbov s yzobrazheniem vseh dvorianskykh herbov, vnesennykh v Obshchyi Herbovnyk Vserossyiskoi Imperyy. Sankt-Peterburh, 1892. Vyp. 1. 59 s.
3. Isaievych Ya. D. Boiovi prapory kozatskoho viiska (seredyna XVII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1963. № 1. S. 85–87.
4. Lep'iavko S. Prapory z 1655 roku. *Pam'iatky Ukrainy*. 1991. № 3. S. 48–51.
5. Metodychni rekomendatsii shchodo okremykh pytan rozvytku i vprovadzhennia viiskovoi symboliky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2018/11/rules.html> (дата звернення: 12.10.2023 р.).
6. Morozov O.S. Kozatski prapory 1651 roku: do problemy naukovoï identyfikatsii. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zb. nauk. pr. materialy VIII nauk.-prakt. konferentsii* (m. Hlukhiv, 15–16 zhovtnia 2009 r.). Kyiv ; Hlukhiv, 2009, Vyp. 2. S. 71–74.
7. Muraviov O. Holovni symvoly nashoho viiska. Viiskovo-istorychnyi almanakh. 2006. Ch. 2 (13). S. 139–148.
8. Nesterenko P.V. Dopomizhni istorychni dystsypliny heraldyka, falerystyka : navch. posib. Kyiv : Kondor-Vydavnytstvo, 2014. 448 s.
9. Odnorozhenko O. Heraldychni tradytsii ukrainskoho kozatstva. *Istoriia ukrainskoho kozatstva*. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, 2006. T. 2. S. 177–214.
10. Odnorozhenko O.A. Kozatska terytorialna heraldyka kintsia XVI–XVIII st. Kharkiv, 2009. 416 s.
11. Panchenko V. Kozatske prapornytstvo XVII–XVIII st. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*. Kyiv, 2008. № 2. S. 108–119.

12. Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku / pidhot. do druku O.V. Todiichuk (holov. uporiad.) ta in.; redkol.: F.P. Shevchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Naukova dumka, 1995. 592 s.

13. Sleiter S. Heraldyka. Ylliustryrovannaia entsyklopedyia. 2-e yzdanye, pererab. y dop. / per. Y. Zhylynskoï. Moskva : Eksmo, 2005. 264 s.

14. Ukraina – kozatska derzhava = Ucraina – Terra Cosacorum : iliustrovana istoriia ukrainskoho kozatstva u 5175 fotosvitlynakh / kerivnyk proektu, avt.-uporiad., khudozh., fot., il. V. Nediak ; nauk. red. O.K. Fedoruk, V.O. Shcherbak. Kyiv : EMMA, 2004. 1215 s.

15. Ukrainska poeziia XVII stolittia (persha polovyna): Antolohiia / redkol.: I.F. Drach ta in.; Uporiadkuvannia, vstup, stattia ta prymitky V.V. Yaremenka. Kyiv : Rad. pysmennyk, 1988. 360 c.